

Tanpınar'da Zaman ve Gelenek Yanılsaması

Time and Illusion of Tradition in Tanpınar

Oğuz HAŞLAKOĞLU

İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü
İstanbul, Türkiye
haslakoglu@itu.edu.tr

Makale Bilgisi

Gönderildiği Tarih: 10.02.2017
Kabul Edildiği Tarih: 26.02.2017
Yayınlandığı Tarih: 27.02.2017

Article Info

Date submitted: 10h January 2017
Date accepted: 26th February 2017
Date published: 27th February 2017

Öz

Tanpınar geleneksel kültürel kimliğin yenilenerek sürdürülmesi ve sonraki kuşaklara örnek oluşturması açısından bir edebiyatçı olmaktan daha fazla bir misyonu üstlenir. Bu anlamda hocası ve ustası Yahya Kemal'le olan halef ve selef ilişkisi sorgulanmaya değerdir. Zaman gibi temel bir meselede ortaya konulan poetikaların özlu ifadelerini içeren dizeleri üzerinden Yahya Kemal'le karşılaştırmalı olarak okunduğunda, Tanpınar'ın bu makale itibarıyla gelenek içinde anlaşılması hem sonuçları hem de kendi içinde sorunlu ve çelişkili olarak ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zaman, Gelenek, Kimlik, Tarih, Batı ve Doğu.

Abstract

Tanpınar undertakes a mission which is more than being a renowned literary figure in view of the renewing of the traditional cultural identity and exhibiting a role model for later generations. In that sense successor and predecessor relationship between his tutor and a master -a colossal name in modern Turkish literature- Yahya Kemal is worthy of investigation. When read against Yahya Kemal in a comparative way over the rhymes which contain the essence of their poetical universe about a fundamental issue such as time, Tanpınar in this essay is understood as exhibiting a problematic if not altogether contradictory claim in terms of being counted within the tradition.

Keywords: Time, Tradition, Identity, History, West and East.

"Ne içindeyim zamanın,
Ne de büsbütün dışında;
Yekpâre, geniş bir ânin
Parçalanmaz akışında."¹

Bu makalede kültür ve edebiyat tarihimizin dönemsel açıdan özellikle sonraki kuşaklar açısından çok etkili olmuş isimlerinden Ahmet Hamdi Tanpınar'ın 'şiir evreni'nde (poetika) ortaya konulan zaman kavramının, insan anlayışı ekseninde kültürel kimliği belirleyen rolü üzerinde durulacak ve hocası ve ustası olarak gördüğü Yahya Kemal Beyatlı'yla arasındaki ilişkinin, yenilenerek gelen geleneğin bir devamı mı yoksa görünüşteki bağa rağmen aslında bir kopuş mu olduğu yolundaki soru araştırılacaktır.

Tanpınar'ın kendisiyle anılan "Ne İçindeyim Zamanın" şiirinin ilk kıtasında yer alan ilk iki dize, zaman ve insan arasındaki ilişkide, insanın zaman itibarıyla iç ve dış olarak bölünmüşlüğüne ifade ederken, sonraki iki dize ise bütün ve parça ayrımı olmaksızın ânin akışına tâbi olduğunu söylüyor. Burada, ikinci dizede yer alan; "Yekpâre, geniş bir ânin / Parçalanmaz akışında" ifadesi, dönemsel açıdan Tanpınar'ın da içinde bulunduğu "zamanın ruhu"ndan izler taşıması bakımından Bergsoncu bir zaman anlayışını içeren bir anlam özdeşliği taşır. Gerçekten de Fransız düşünür Henri Bergson "durée" adını verdiği,

¹ Tanpınar, "Ne İçindeyim Zamanın" şiirinden (Tanpınar'ın şiirlerine tüm atıflar "1998" tarihli kaynağa olup, sadece şiir isimleri verilecektir).

zamanın 'madde ve mekândan apayrı düşünülmesi gereken, tümüyle bilince ait saf niteliksel özellik taşıyan bütünsel akışı² olarak özetlenebilecek tezi ile Tanpınar'ın içinde bulunduğu tarihsel kesitte, Batı edebiyatında oldukça etkili olmuş, ilk kez Amerikalı psikolog William James'in "bilinç akışı" olarak adlandırdığı, kardeşi Henry James de dahil olmak üzere sonraki pek çok önemli ismin (Joyce, Wolff, Proust vb.) romanlarında kullandığı bir 'anlatı tarzı'na dönüşen düşüncenin temellerini atan düşünürler arasında kabul edilir. Bu nedenle bu ünlü kıta bir bütün olarak, insanın zamanla olan ilişkisinde, kendisini içinde bulduğu ikilemi yansıtan ilk iki dize ile Batı düşüncesinin o döneminde edebiyat üzerinde etkili olmuş zaman anlayışını içeren son iki dizenin bir tür terkibi (sentez) olması bakımından ilgi çekicidir. Bu terkibe yakından bakıldığında, en önemli unsuru, ilk dizedeki iç ve dış bağlamında ortaya konulan paradoksal zaman hissiyatının, Bergsoncu bir zaman anlayışını yansıtan ikinci dizedeki "Yekpâre, geniş bir ânın / Parçalanmaz akışı" ile çözüme kavuşturulması oluşturur. Bu da bizi, Tanpınar'ın, bu etkileyici dizelerle aslında ilginç bir biçimde, 'bilinç akışı' düşüncesini, konusu zaman olan bir şiir üzerinden Türkçe'ye içselleştirdiği düşüncesine götürüyor. Ne var ki özellikle şiir dilinin aynı zamanda o dilin 'dil içi dünya görüşü'nün en özlü ifadesini içerdiği ve bununla birlikte aynı zamanda kimliğini de yalnızca ifade etmekle kalmayıp aynı zamanda barındırdığı düşünülürdüğünde, bu içselleştirmenin bizatihi tarihsel bağlamda, kültürel değişimin ötesinde bir 'kimlik göçü' içerip içermediği, anlaşılması gereken bir mesele haline gelmektedir. Tarihsel bir perspektif açısından bakıldığında, Aristoteles'in sanatın konu edinildiği en temel metinler arasında yer alan *Poetika*'sında şiirin tarihsel zeminine vurgu yapılırken, şairin tarihçi gibi olayların kronolojik sıralaması yerine içsel mantığı esas aldığı ve ne olduğu değil ne olabileceği üzerine düşündüğünü söylerken onun felsefi yanına vurgu yapar. Yine, Aristotelesçi düşünceden oldukça etkilendiği bilinen çağdaş felsefenin etkili isimlerinden Heidegger'in, "şairane barınır insan" ifadesi üzerinden ele aldığı Hölderlin incelemesinde kendisini ortaya koyan tarihsel bakış, şiirin özünde barındırdığı esaslı düşünce nedeniyle şairin de esasen sahil anlamında bir düşünür olduğu tezini savunur (Heidegger, 1971: 213). Bu nedenle, sonraki kuşaklar üzerinde oluşturacağı etkiler bakımından da anlaşılması zorunlu bu durumu ortaya koyabilmek için, meseleyi Tanpınar'ın hocası ve şiirinin hem tematik hem de yapısal ilham kaynağı olarak nitelendirebileceğimiz Yahya Kemal Beyatlı ile birlikte okumak aydınlatıcı olabilir.

Öncelikle burada sorun, düşünsel zemini bizzat insan anlayışında bir dönüşümü gerekli kılacak denli ayrı bir unsurun -terkip (sentez) yahut başka bir şekilde- içselleştirilmesinin bizatihi kimlik ve onun tarihselleşmesi anlamında *praxis*i olan gelenek bağlamında bir ayrışmaya neden olup olmadığıdır. Eğer böyle bir ayrışma mevcutsa, bu koşullar altında o dilde barınan kendine has kimliğin ve buna bağlı insan anlayışının gelenek bağlamında sentez vs. adıyla sürdürülebilmesi mümkünmüş gibi göstermenin, sonraki kuşaklar için sıkışma ve arada kalmaya dayalı daraltıcı bir örnek oluşturduğundan söz edilebilir. Burada özellikle vurgulanması gereken husus, bu durumun yol açtığı Adorno'nun deyimiyle 'yanlış bir hayatın doğru yaşanması çabası'nın (Adorno, 1974: § 18) içine düşülen bir çelişki olarak teşhisidir. Aksi takdirde, bu çelişkiyi ortaya koyması dışında, sırf gelenekle bağdaşmadığı için bir edebiyat anlayışının ya da herhangi bir düşüncenin kabul edilemez bulunması elbette bizatihi gelenek ve kimliği kendi içinde donmuş bir metafizik cevher gibi kabul ettiği için her şeyden önce kendisi sorunlu bir önyargı olabilir. Bu durumu ortaya koyabilmek amacıyla Tanpınar'ın zamanla ilgili dizelerini Yahya Kemal'inkilerle birlikte ele almak aydınlatıcı olacaktır. Önce Yahya Kemal'in "Eski Şiirin Rüzgârıyla" isimli kitabında yer alan "Üsküdar Vafında Gazel" şiirindeki ilgili bir dizeyi alıntılayalım:

"Bir cûy-i bahârın negamâtiyle dolar gûş
Dil farkına varmaz ki akan cûy-i zamandır"³

Bu dizelerde zaman ekseninde ontolojik kökünde bir unutuluşun dile getirilmesi söz konusu. İlk dizedeki "cûy-i bahâr", baharın verdiği coşkunun bir ifadesi olarak çağlayan, akan sudur. Ne var ki beşer bu dışarıdaki akışın aslında "cûy-i zaman" olarak içerideki akışın bir dış manzarada seyredilmesi oluşunun farkında değildir, çünkü ısrarla kendisini zamanla göreceli bir konumda vehmetmektedir. Böylece, kulağına dolan bir bahar ırmağının âdeta ezgileriyle ("negamâtiyle") ona asıl akanın zaman esasında kendisi olduğunu unutturur. Buradaki söz konusu unutuluş Tanpınar'daki türden zihinsel bir iç ve dış arasında kalma ikilemi/açmazı ("ne içinde ne de büsbütün dışında olma" hali) değil, zamanın

² Özellikle bkz. Bergson, 1910: 75-139.

³ Günümüz Türkçesine yaklaştırmayı denersek: "Bir bahar ırmağının ezgileri dolar kulağa / Gönül farkına varmaz ki akan zaman ırmağıdır".

mekânda hareket olarak seyredilmesinin verdiği, Platon'un Mağara İstiaresi'nde (*Politeia*: 514a–520a) olduğu gibi zincirlere vurulu olarak kendi gölgesini seyreden mahkûmun, gölgesini kendisiyle karıştırdığına oldukça benzer bir biçimde tümüyle ruhsal⁴ bir esaretin sonucudur. Bu anlamda dizedeki "cûy-i zaman" her ne kadar Tanpınar'ın "Yahya Kemal" incelemesinde benzettiği gibi Heraklitus'un ırmağı⁵ izlenimi verse de (Tanpınar, 1995: 178) semantik açıdan bakıldığında, esasen içi dış cihetinden anlama olarak bir tür ters yüz olma ve buna bağlı olarak ontolojik bağlamda bir 'unutuluş' anlamı içerir.

Her iki zaman anlayışını kıyasladığımızda ise esas olarak şunu görürüz: Tanpınar'ın zaman anlayışı Yahya Kemal'in bıraktığı, insanın kendisine en temel ontolojik bağlamda (zaman ekseninde) yabancılaştığı yerden başlar, ancak bu başlangıç yabancılaşmanın öncesinden ve dolayısıyla da nedeninden habersizdir. Yahya Kemal'in zaman anlayışında insan, mevcudiyetinin "dil; gönül" ile ifadesini bulan deruni idraki bakımından zamanın bizatihi kendisidir. Ne var ki oluşa tâbi gündelik yaşantı içinde beşeri idrak bu derinliği yitirdiği için bunun farkında değildir çünkü daha baskın olan duyularının tesiri altında zamanı dışsal olgu ve görünümlerden yansıyan mekânsal değişim ve hareket unsuru üzerinden anlamak suretiyle zamana ve ondan ayrı düşünülmesi mümkün olmayan kendi varlığının hakikatine yabancılaşır.

Oysa Tanpınar, yabancılaşmayı bu esasta anlamış olarak değil, sonuçları bakımından olduğu gibi kabul ederek kendisine bir çıkış noktası olarak alır ve insanın kendisini zaman itibarıyla tersyüz olarak mekânsal esasta seyretmesini, kendisini zamanın ne içinde ne de dışında olması şeklinde anlar. Ne var ki yabancılaşma, Yahya Kemal'de, farkına varılmayan zamanın esasına, bir başka deyişle, insanın zamanın ta kendisi olduğu hakikatine dairdir, yoksa insanın zamana göre belirlenen -iç ya da dış- göreceli konumuna değil. Tanpınar ise, çıkış noktası olarak tespit ettiği kıtanın ilk iki dizesinde ifade ettiği yabancılaşmayı, kıtanın son iki dizesinde aslında insanın yekpâre akan geniş bir ânda yaşadığını ifade ederek açıklığa kavuşturmaya çalışır. 'Yekpare ân' bu anlamda iç ve dış açmazını aşmaya yönelen tipik bir metafizik düşüncedir ve belirttiğimiz gibi zeminini esasen Bergson'un zaman anlayışından alır.

Ne var ki ilginç olan, bu bir tür 'sahne değiştirme' anlamında 'kimlik göçü' süreci içinde, Tanpınar için edebi bir araştırma ufkunun da kendiliğinden açılmış olmasıdır. Bu perspektiften hareketle Tanpınar, edebiyat anlayışının asli yöntemini oluşturan "psikolojik" incelemelerin ışığında edebi ve şiirsel tasvirlerini oluşturur. Bunun için de "eşik" adını verdiği, zaman ve eşya arasında varsaydığı bir tür kökensel meydana gelme ilişkisinin sınırına dair sembolik anlatımlara başvurur. Ne var ki bu sınır tümüyle dışsal olan üzerinden kavranmaktadır. Başka bir deyişle, zaman, parçalanmaz akışının yekpare, geniş ânında, âdeta "yerli yerinde" durmak suretiyle, "ömrümüzün bir rüyası" olarak, eşyadan, sembolik bir anlam içinde tasvir edileceği muhayyilemize yansır: "Rüyâsı ömrümüzün çünkü eşyaya siner".⁶ Dolayısıyla da şair, söz konusu "eşiğin" ancak muhayyilesine yansıdığı itibarla farkındadır. Bu nedenle de zamanı ancak eşyadan hissetme yoluyla muhayyilesine yansıyan sembolik izlerinden takip edebilmektedir. Bu ise bütün derinliğini tümüyle zihinsel bir tahayyülden alan, etkileyici 'belâgatına' rağmen 'elhanın duyulmadığı'⁷ bir "poetika" demektir. Oysa hayalin bir tasvir olarak ilk doğuş anı bakımından zaman burada asıl yaratıcı kökenini çoktan örtmüş bulunmaktadır, çünkü burada söz konusu olan, zamanın ilhamda olduğu gibi bizatihi dile gelende kendi iç sesiyle doğuşu değil muhayyile bağlamında entelektüel temsili üzerinden hep bir adım geriden takip edilmesidir. Bu nedenle de Tanpınar'ın gördüğü "eşyaya sinen rüyâ"sı daha çok Fransız şair Mallarmé'nin "düş evreni"⁸ ile benzerlikler gösterir. Mallarmé'de de zaman, eşyadan yankısını bulan, ancak buna ilaveten, düşüncenin bu yankıda kendi kendisiyle kesişmesine bağlı olarak ortaya çıkan *cogito*'nun kendisidir (Richard, 1963: 629). Hegel düşüncesinden önemli ölçüde etkilenen Mallarmé, edebi anlayışını, zamanın nesnelere yankısı olarak aldığı Kartezyen *cogito*'yu, 'kendisini bizzat yitirmesinde bulan' Hegelci diyalektiğin 'oluş bağlamında yoklukla özdeş varlık' anlayışı ile sentezleyerek oluşturur. İşte Tanpınar da, zaman anlayışında, aynı temel yaklaşımın âdeta bir ön basamağını benimser gibi, zamanı -hissedilir olandan yansıma olarak- içinde nesnelere bize semboller yoluyla ulaştığı ve bizim, Mallarmé'de olduğu gibi,

⁴ Mecazen zinciri vurulu olan mahkûm *anthropos psukhê*'dir (*Politeia*, 514a–520a).

⁵ Konu ile ilgili bkz. Plato, *Cratylus*: 402a.

⁶ Tanpınar, "Her Şey Yerli Yerinde" şiirinden.

⁷ "Elhân duyulmadıkça belâgat giran gelür" (Beyatlı'nın *Eski Şiirin Rüzgârıyla* içindeki "Gazel" şiirinden).

⁸ Mallarmé'nin "düş evreni" kavramsallaştırması için, bkz. Richard, 1963: 628.

benliğini, onu yitirişinde bulan "mutsuz bilinç" sahibi bir tragedya kahramanı yetişkin olarak değil, daha ziyâde, hayranlık ve hayretle bakan bir çocuk saflığında dinlediğimiz, yekpâre akan bir fabl evreni olarak hayal eder.

Oysa bu durum, tüm estetik duygusu ve seçkin entelektüel kurgusuna rağmen tam da Yahya Kemal'in "farkına varmaz ki" dediği türden, aslında zaman meselesinin insanla olan kökensel ilişkisinin esası bakımından anlaşılmadığını göstermektedir. Tanpınar, 'dil/gönül' deyince doğuya özgü sembolik bir duygu ve düşünüş anlar, ancak zaten onun duygu ve düşünüş olarak kendisine model aldığı batılı anlayış açısından bakıldığında "biz"deki asıl eksiklik; doğunun "psikolojik" unsurdan habersiz oluşu ve dahası bir yöntem olarak bunu hayata geçirecek bir "entelektüel" disiplin ve geleneğinin bulunmamasıdır (Tanpınar, 1988). İşte bu yaklaşımdır ki, Tanpınar'ın sanatının anahtarını da bize temin eder: Doğu, bütün gizemi, yumuşaklığı, ağır akan temposu ve dinginliği ile Tanpınar'ın rüyâ evreninin edilgin/dışı 'malzeme'sini oluştururken; Batı, onu gizeminde keşfederek aydınlığa çıkaracak ve böylece biçimlendirecek etkin/eril 'form'a dönüşür. Böylece, tam da Aristotelesçi denilebilecek bir varlık anlayışında Tanpınar kendi edebi evreninin cevheri olan zaman anlayışını doğu/malzeme ve batı/form "sentezi" ekseninde oluşturur. O kadar ki, Tanpınar'ın kendi dünyasının 'ayrılmaz iki sevgilisi' olarak tanımladığı Paris ve İstanbul, o "iç zamanın" derinliğinde el ele dans ederek şairin tüm dünyasını örerler:

"Sanki ömrümü baştan başa toparlayan
bir rüyanın ortasındayım
iki sevgilim Paris ve İstanbul
elele rakediyorlar derinde,
bütün yazlarımin bahçesinde"⁹

Bu nedenle, ironik bir biçimde, denilebilir ki, tümüyle bize has olduğu söylenen ve edebiyatta "geleneği" anlayışın baş tacı olmuş "Bursa'da Zaman" şiirinde dahi "Paris", bir form kazandırma ilkesi olarak, örtük biçimde içkindir ve Bursa'nın o doğuya has sırrını bize açan oryantalist bir arka plan olarak şiirde hükümandır. Bu anlamda, Tanpınar'ın adının gelenekle birlikte ve hele de Yahya Kemal'in halefi olarak anılması aslında son derece dramatik sonuçlar içerir görünmektedir. Buradaki sorun diğer yanda da aslında oldukça basittir: Eğer bir şeye biçim verme yönteminiz, biçim verdiğiniz malzemenin özelliklerine uygun değilse, ortaya çıkan sonuç ne tam olarak uygulanan yöntemle ne de uygulandığı malzemeye ait olmayan sonuçlar verir. Bunun nedeni, yöntemin, en geniş anlamda sanat ve düşünce gibi temel insan faaliyeti alanlarında kendisiyle ifadesini bulan belli bir insan anlayışından ayrı tutulamaz oluşudur. Yoksa özellikle de sanat ve edebiyat alanlarında, faydalı, ilginç veya verimli adı altında, kendi başına ve kendisi için bir yöntem ya da disiplin söz konusu olamaz. Bu nedenle "psikolojik unsur" Tanpınar'ın zannettiği gibi doğunun bir eksikliği değil, bizzat Tanpınar'ın içinde yaşadığı ve şekillendiği dönemin tarihsel sahnesinin değişmekte oluşundan kaynaklanan tümüyle başka bir dünya görüşü ve insan anlayışının adıdır.

Dahası Tanpınar kendi edebi dünyasını oluşturmada kullandığı yöntemin bu iki ana unsurunun (psikolojik ve entelektüel yöntem) "bizde" olmayış nedenini doğuda esasen bireyselliğin bulunmamasına bağlar çünkü bireysellik Tanpınar'a göre bir karşı duruşla ve isyanla özdeşdir; oysa doğu, sabrı, tahammülü ve kaderine razı oluşu (fatalizm) gözetir (Tanpınar, 1988). Sonuç olarak bakıldığında, Tanpınar, yaptığını, sonraları kültür hayatımızda farklı içeriklerle iyiden iyiye yerleşecek olan Doğu-Batı sentezi olarak görmüş ve bunun aslında kendi üzerinde durduğu yegâne kimliği ne gibi bir dönüşüme uğrattığını muhtemel sonuçları bakımından tam olarak öngörememiştir. Bunun nedeni ise, basit bir biçimde söylemek gerekirse, Paris'le büyülenmiş benliğinin çocuksu bir hayranlıkla genelde Batı, özelde ise Fransız kültürüne koşulsuz bağlanmış olmasıdır. Tanpınar, genç yaşında kendi ifadesiyle "koyu bir Baudelaire-perest" olan Yahya Kemal için onun Paris'te geçirdiği yıllara atfen söylediği "(...) *hangi iyilik perisi, hangi doğru yol ilâhı veya ilâhesi durmadan yol gösteriyordu ki bu kadar yeni ve cazip aktüelin arasında hiç şaşırmadı!*" (Tanpınar, 1995: 16) sözüne, kaderin garip bir cilvesi sebebiyle, bizzat kendisi gerektiği gibi kulak verememiş görünüyor.

⁹ Tanpınar, "Boğaz'da Gece" şiirinden.

KAYNAKÇA

- Adorno, T. W. (1974). *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*. Edmund Jephcott (trans.). London: NLB.
- Bergson, H. (1910). *Time and Free Will. An Essay on the Immediate Data of Consciousness*. F. L. Pogson (trans.). London: George Allen and Unwin.
- Beyatlı, Y. K. (2004). *Eski Şiirin Rüzgârıyla*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti & Yapı Kredi Yayınları.
- Heidegger, M. (1971). *Poetry, Language and Thought*. Albert Hofstadter (trans.). USA: Perennial Library.
- Plato. (1961). *The Collected Dialogues of Plato*. E. Hamilton & H Cairns (eds.). USA: Princeton University Press.
- Richard, J. P. (1963). "Mallarmé'nin Düş Evreni." Salâh Bîrsel (çev.). *Türk Dili Eleştiri Özel Sayısı*, Cilt XII, Sayı 142, 628-631.
- Tanpınar, A. H. (1988). *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Tanpınar, A. H. (1994). *Bütün Şiirleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (1995). *Yahya Kemal*. İstanbul: Dergah Yayınları.